

Kültür Turizmi ve Sürdürülebilir Kalkınma Politikaları Bağlamında Kars

Kars in the Context of Cultural Tourism and Sustainable Development Policies

Aziz Cumhur KOCALAR¹

Özet

¹Niğde Ömer Halidemir
Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi,
Niğde

ORCID:

A.C.K.: 0000-0003-0580-9530

Corresponding Author:

Aziz Cumhur KOCALAR

Email:

cumhurkocalar@ohu.edu.tr

Citation: Kocalar, A. C. (2024).

Kültür turizmi ve sürdürülebilir
kalkınma politikaları bağlamında
Kars. *Journal of Humanities and
Tourism Research*, 14 (2): 124-145.

Submitted: 08.12.2023

Accepted: 26.05.2024

Çalışma, kültür turizmi alanındaki sürdürülebilir kalkınma politikaları bağlamında tarihsel kentin izleri ve mekansal projeleriyle Kars şehrini ele almaktadır. Bölgesel kalkınma açısından somut ve soyut kültürel miras değerlerinin Kars'taki önemi bazı saha örnekleri ile vurgulanmaktadır. Türkiye'deki kültür turizmine yönelik mevcut çalışmaların çoğu ise ancak sürdürülebilir kalkınma yolunda izlenen politikalar eşliğinde hız kazanmaktadır. Ülkemizin doğusundaki ve Güney Kafkasya'daki şehirsel bağlantıların yanı sıra Hazar Denizi coğrafyasını birbirine bağlayan ortak doğal ve kültürel zenginlikleri öne çıkaracak şekilde özenli yaklaşımlara gerek duyulmaktadır, bu çalışmaların her boyutta sürdürülmesi ortak geleceğimizin de sağlam bir teminatı olacaktır. Kars şehri son yıllarda mekansal projeleriyle de öne çıkmaktadır. Bu projeler içinde küçük çaplı restorasyonlardan, müzeler oluşturmaya kadar varan farklı uygulamalar bulunmaktadır. Bunların dışında uluslararası ulaşım koridorlarına kadar pek çok konu turizmi ve kalkınma politikalarını da belirleyerek araştırma konumuza dahil edilmektedir. Kars, her anlamda Türkiye'nin doğusunda dışa açılan önemli bir lojistik üs olma yolundadır. Ancak bu amaçla çok daha planlı çalışmalara gerek vardır.

Anahtar kelimeler: Kültür Turizmi, Kültürel Miras, Koruma, Sürdürülebilir Kalkınma, Şehir ve Bölge Planlama

Abstract

The study deals with the city of Kars with its historical city traces and spatial projects in the context of sustainable development policies in the field of cultural tourism. The importance of tangible and intangible cultural heritage values in Kars in terms of regional development is emphasised with some field examples. Most existing studies on cultural tourism in Turkey are only gaining momentum in line with the policies followed towards sustainable development. Careful approaches are needed to highlight the common natural and cultural riches that connect the Caspian Sea geography and the urban connections in the East of our country and the South Caucasus. Continuing these studies in every dimension will be a solid guarantee of our common future. The city of Kars has also stood out with its spatial projects in recent years. These projects range from small-scale restorations to creating museums. Apart from these, many issues ranging from international transportation corridors are included in our research topic by determining tourism and development policies. Kars is on its way to becoming an important logistics base opening out to the east of Turkey in every sense. However, many more planned studies are needed for this purpose.

Keywords: Cultural Tourism, Cultural Heritage, Conservation, Sustainable Development, City and Regional Planning

1. GİRİŞ

Tarihte şehirler pek çok olanağı bünyesinde barındıran cazibe merkezleri olmuştur. Ülkelerinden çok daha fazla ön plana çıkan şehirler vardır. Bunlar aynı zamanda ülke ekonomileri açısından da değer taşırlar. Dolayısıyla şehirlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde de rekabet öne çıkmıştır. Günümüzde bu rekabetin içinde artık işbirlikleri de ayrıca önem taşımaktadır. Kazan-kazan şeklinde özetlenen uluslararası ilişkiler de daha geniş bir arenada ön plana çıkabilmenin başka bir yoludur. Bu nedenle şehirlerin pazarlama faaliyetleri de dikkat çekmektedir. Dolayısıyla şehirler tüm kaynaklarıyla da birlikte çok daha profesyonel bir şekilde yönetilmelidir.

2. LİTERATÜR

Kars, 13.000 yıllık kültürel ve tarihi mirasa sahip bir il olarak küresel şehirlerin rekabeti içerisinde marka bir şehir olma yolunda fırsatlar yakalamaktadır. Ancak bu hedefin, şüphesiz ki kamu ve özel sektör katılımcıları ile birlik sağlandığı taktirde başarıya ulaşması mümkün olabilir. Ayrıca böyle bir katılımın geçici de kalmaması gerekir. Şehir markalaşmasına (Diyarbakır örneği) araştırılabilir (Boğra ve Çakar, 2024). Planlama yoluyla her boyutta kalıcı ve sürdürülebilir bir işbirliğinin gecikmeden gerçekleştirilmesi zorunludur. Bir doktora tezinde “çevre, hizmet yeterliliği, uluslararası yansıma, eğitim, turizm, mimari ve kentsel çekicilik gibi şehir pazarlaması unsurlarının şehir algısı üzerine önemli etkileri olduğu görülmüştür. Elde edilen sonuçlar, Kars ilinin şehir pazarlaması unsurlarına ağırlık vermesi gerektiğini göstermektedir” (Aslan, 2014).

Kars ili bu anlamda incelendiğine, doğal ve kültürel turizm kaynakları açısından oldukça zengindir. O yüzden de tarihte pek çok medeniyet için ev sahipliği yapmıştır. Bu durum kültürel zenginliğinin de temelini oluşturmaktadır. Zaten bunun yanısıra yerli ve yabancı tur şirketlerinin Kars’a olan günümüzdeki artan yönelimi de dikkat çekicidir. Kars, Aras Havzası’nın önemli bir turistik destinasyonu olarak değerlendirilmektedir. Son yıllarda Kars iline yönelik böyle artarak gelişen turistik bir ilgi söz konusudur. Gezi ve tur etkinliklerindeki artışını da oluşturan bu ilgi sayesinde bir çalışmada, Kars’ta yer alan doğal ve kültürel turizm kaynakları hakkında nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması tekniği kullanılarak bilgiler elde edilmiş, ilin mevcut turizm potansiyeli ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır (Akyol, 2022). Çalışma, Kars’ta yer alan doğal ve kültürel turizm kaynaklarını tek tek alt başlıklarla ele almaktadır.

Kültür turizmi alanındaki sürdürülebilir kalkınma politikaları bağlamında, tarihsel kent öncelikle ele alındığında ise kültürel miras değerlerinin bölgesel kalkınmadaki yeri, Kars’taki bazı saha örnekleri üzerinden vurgulanmalıdır. Bu anlamda son yıllarda Kars şehri mekansal projeleriyle de öne çıkmaktadır. Bazı projeler içinde küçük çaplı restorasyonlar ve müzeler oluşturma dışında uluslararası ulaşım koridorlarına kadar pek çok konu (taşımacılık vs.) turizmin yanısıra kalkınma politikalarını da belirleyerek araştırma konumuza dahil edilmektedir.

Diğer yandan Türkiye’de kültür turizmine itici güç sağlayan koruma bağlamında yeni yasaların düzenlenmesi ise son yüzyıldan günümüze kadar çok uzun bir zaman içinde gerçekleşebilmiştir. Avrupa’dan oldukça geç dönemlerde kademeli bir şekilde yürürlüğe giren yasalar, restorasyon çalışmaları için de bir meşruiyet zemini oluşturmaktadır. Ülkemizde 2000 sonrası yıllardaki koruma çalışmaları ise özellikle işlevlendirerek yaşatma ve canlandırma yoluyla koruma ve yenileme odağında gündeme gelmektedir. Bu son dönemde tarihsel değeri olan mimari yapıların korunması, tanıtılması ve yeni işlevler kazandırılması söz konusudur. Ancak kentsel kimlikler üzerine yeteri kadar çalışma olmadığından ve restorasyon süreçleri de operasyonel olarak çok hızlı gerçekleşecek şekilde ihalelerle yürütüldüğünden, ne yazık ki pek çok uygulamada geri dönülemez şekilde ciddi değer kayıpları da yaşanır olmaktadır.

Türkiye’deki kültür turizmine yönelik bu “yıkarak yapma” ya da yenileşme olarak ifade edilebilecek koruma/ma anlayışı da dahil olmak üzere mevcut çalışmaların çoğu, ancak

sürdürülebilir kalkınma yolunda izlenen politikalar eşliğinde hız kazanmış olmaktadır. Ülkemizde uygulanan haliyle sürdürülebilir kalkınmada hedefler, değer kayıplarına da izin verecek şekilde hızlı bir süreçte kullanıma açarak, doğrudan turizme kazandırmak şeklinde algılanmaktadır. Bu nedenle koruma-kullanma arasındaki denge de böyle bozulmaktadır.

Sürdürülebilirliğin uygulamada da gerçekleşmesi beklenen temel boyutları gereği, kültürel miras değerlerinin bölgesel kalkınmadaki yeri, Kars'taki ve Türkiye'deki diğer bazı saha örnekleri üzerinden bu çalışmada tekrar ele alınmaktadır. Ayrıca bu değerlerin yarattığı kentsel kimliğe ve kalkınma ile olan turizm odaklı bağlarına yönelik vurgular da yer yer yapılmaktadır. On birinci kalkınma planının (2019-2023), kültür turizmi açısından kavramsal yanına da özellikle yer verilmiştir.

Çalışmanın çıkış noktası, Türkiye'deki kültür turizmine yönelik literatürdeki çalışmaların azlığı nedeniyle sahadaki gözlem ve görüşmelere dayalı analizlerden de faydalanarak, bu alandaki aktivitenin Kars özelinde nitelikli bir şekilde hızlandırılabilirliği gerçeğidir. Ülkemizde mevcut olan bazı başarılı uygulamalar bu anlamda dikkat çekmektedir. Bu nedenle çalışmadaki amaç, sürdürülebilir kalkınma dinamikleri içinde Kars'ın tarihte görülen doğal, tarihi ve kültürel örneklerde de olduğu gibi çok daha planlı bir yolda ilerlemesinin sağlanmasıdır.

Çalışmanın kapsamında, turizmin yanı sıra kalkınma dinamiklerine yönelik kültür turizmiyle de ilişkili turizm örnekleri saha bulguları olarak yer almıştır. Bu bulgular alternatif turizmi de içine katacak şekilde derinlemesine alan çalışmalarında zamanla daha da çeşitlendirilebilir.

Kars'a yönelik olarak yayımlanmış bilimsel çalışmalar öncelikle taranmış, ayrıca Kars şehri coğrafi verilerle ve kültür turizmi açısından bazı öne çıkan özellikleriyle kısaca tanıtılmıştır.

2.1. Kars Coğrafyası, Fiziksel Konumu ve Demografik Verileri

Kars, Türkiye'nin Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alır. Erzurum'la, Ağrı ve Iğdır ile kuzeyde ise Ardahan ile komşudur (Şekil 1). Kars, Türkiye'nin kış turizminde coğrafyası ve doğal kültürel varlıkları ile ön plana çıkmaya başlamıştır.

Turizm coğrafyası topluma miras coğrafyalarını konusunda tanıtıcı bir farkındalık sağlayan ön bilgiler vermektedir (Doğanay, 2001). Karmaşık koruma sorunları olan bu özel ve nadir bulunan miras alanlarına koruma açısından nasıl yaklaşmamız gerektiği ise bazı farklı alanların uzmanlıklarını da gerektirmektedir: Şehir Tarihi, Mimarlık Tarihi, Şehir ve Bölge Planlama ile Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Jeoloji, Antropoloji, Sosyoloji ve Edebiyat gibi çeşitli alanlar kadar disiplinler arası kültürel çalışmalar da yol gösterici olmaktadır.

Şekil 1. Kars'ın Türkiye'de ve Bölgedeki Yeri

Kars'ın dış komşuluklarına mesafeleri ile Kafkasya bölgesindeki yeri de ayrıca önem taşımaktadır (Tablo 1). Kars'a ilk erişebilirliği olan komşu şehirler ve sınır ötesi komşulukların önemi ortadır.

Tablo 1. Kars'ın Bazı Önemli Merkezlere Olan Yaklaşık Uzaklığı

Kars'ın Bazı Önemli Merkezlere Yaklaşık Uzaklığı			
Merkez	Mesafe (km)	Merkez	Mesafe (km)
Ankara	1.070 1,5 saat	Türkgözü Sınır Kapısı	150
İstanbul	1.420 2 saat	Dilucu Sınır Kapısı	225
İzmir	1.650 2,5 saat	Gürbulak Sınır Kapısı	220
Hopa Limanı	270	Aktau Limanı	1.240
Trabzon Limanı	430	Tiflis	340 (Aktaş Sınır Kapısı'ndan)
Aktaş Sınır Kapısı	110	Bakü	900

Kaynak: KGM

Kars'a Bakü 900 km, Tiflis ise Aktaş sınır kapısından 340 km mesafededir (KGM).

Yüzölçümü: 10.127 km² 2018 itibariyle 86.349'u Merkez ilçede olmak üzere Kars'ta toplam 288.878 kişi ikamet etmektedir. Merkez İlçe nüfusu düzenli olarak artmakla beraber toplam nüfus 7 yıl aradan sonra ilk defa 2018'de artmıştır. İl-İlçe nüfusu 47% iken Belde/Köy nüfusu 53%'tür.

Kars, TÜİK'in 2015'te yaptığı yaşam endeksi sıralamasına göre 81 il arasında 70. sırada bulunmaktadır. Komşusu olan Erzurum ise 5 sırada yer alır. Kars'ın dış komşulukları, alttaki haritada verilmiştir (Şekil 2). Kars'ta Ahıska Türkleri vb. farklı gruplar da bir arada yaşamaktadır. Bu anlamda da barış dolu bir kenttir.

Şekil 2. Kars ve dış komşuları

Kaynak: Google Maps

Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu 2018 yılında yabancı basında da yer almıştır (Azernews, 2018)¹. Sınır ötesinden yapılan bu bağlantı son dönemlerdeki gelişmelerin de başlangıcı olmuştur.

Kars'a 2018'de 14.441 kişi göç ederken, 16.621 kişi de Kars'tan diğer illere göç etti ve net göç hızı -7,51 oldu. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 2019 verilerine göre 176 kayıtlı Suriyeli de yaşamaktadır².

2.2. Kars'ın Sınır Ötesiyle Bağlantılı Büyük Ulaşım Projeleri ve Geleceği

Kars, Kafkaslara olan yakınlığının yanısıra bir sınır kenti olmasından ötürü kilit bir rol oynamaktadır. Kars'ın, lojistik bir merkez olma yolunda önemli bir vizyonu bulunmaktadır. Kars geçmişte Tarihi İpek Yolu'nun en hareketli geçiş güzergâhlarından da biri üzerindedir. Kars; son yıllarda Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu, Kars Lojistik Merkezi ve Aktaş Sınır Kapısı projeleri (Tablo 2) ile Avrupa ve Çin ticaret yolundaki kültür ve ticaret merkezi olma özelliğini tekrar kazanmaktadır. Kars, Kuzeydoğu Anadolu'nun yeni ekonomik çekim merkezi haline gelmektedir.

Bakü ile güneyden de bağlantının sağlanmasına çalışılmaktadır. Nahçıvan (veya Zebgezur) koridorunun yakın bir zamanda açılması önemli bir ulaşım bağına daha sağlamış olacaktır.

Tablo 2. Kars'ın Büyük Ulaşım Projeleri

PROJELER
Çıldır-Aktaş Karayolu Sınır Kapısı
Kars Lojistik Merkezi
Bakü-Tiflis-Kars (BTK) Demiryolu

Bu bağlamda Kars, yapılacak yeni yatırımlarla özellikle sanayi ve hizmet sektörlerinin ekonomi ve istihdam içindeki paylarını artırmayı, ayrıca turizm ve ticaret faaliyetlerinden elde edilen geliri yükseltmeyi hedeflemektedir.

Türkiye'de sürdürülebilir kalkınmada ve Kars'ın ulaşımında kültür turizmi projeleriyle de bütünleştirilebilen ülkemize örnek olmuş diğer bir uygulaması da Doğu Ekspresi'dir. Ankara'dan Kars'a ulaşan Doğu Ekspresi, kış turizminin önemli bir güzergahında seyahat dinamiklerini hareketlendirmiştir. 26 saatlik uzun bir yolculuk olmasına karşın hizmet ve servis kalitesi ile tercih edilebilir hale getirilmiştir. Ancak yine de bir habere göre pandemi de 5 yıl kadar seferler iptal edilmiştir (Sabah.com, 2020)³.

Şekil 3. Doğu Ekspresi

Kaynak: (turizmajansi.com)⁴

¹Azernews, (2018). Bakü-Tblisi-Kars Demiryolu Projesi, 04.04.2018 <https://www.azernews.az/business/129772.html>

² Ekonomik Görünüm Raporu: Kars (karsmanset.com)

³ Sabah.com, (2020). Kars Turistik Doğu Ekspresi'ni geri istiyor, 17/08/2020 <https://www.turizmaktuel.com/haber/turizmciler-turistik-dogu-ekspresi-ni-geri-istiyor>

⁴ Kars'ın turizmdeki beyaz yalnızlığı | Turizm Ajansı | Turizm Haberleri | Turizm Gazetesi (turizmajansi.com) <https://www.turizmajansi.com/haber/kars-in-turizmdeki-beyaz-yalnizligi-h43069>

2.3. Kalkınmada Sürdürülebilirliğin Temel Boyutları

Günümüzde ise ayrıca kalkınmada sürdürülebilirlik konuları öne çıkarılmaktadır. Sürdürülebilirliğin temel boyutları ise şunlardır: Çevre, Sosyal (Toplumsal), Ekonomik boyutlar. Bu üç boyut birbiri ile ortak kesişim alanları oluşturacak şekilde birbirleri ile bağlantılıdır ve birbirlerini de sürekli etkilerler. Etki alanları ise teknolojik, kültürel ve politiktir. Kültürel ve politik alanda tarihi eserler ve doğal güzelliklerle kültür turizmi ağırlıklı olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca alternatif turizm de çeşitlendirilerek eklenebilir. On birinci kalkınma planının (2019-2023) turizm açısından kavramsal bir görselleştirmesine yer verilmiştir (Şekil 4).

Şekil 4. On Birinci Kalkınma Planının (2019-2023) Kültür Turizmi Açısından Kavramsal Bir Görselleştirmesi

Kaynak: (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

2.4. Türkiye'deki Diğer Bazı Saha Örnekleri ile Kültür Turizminin Önemi ve Kars'ın Yeri

Kültürel miras değerleri açısından Kars, ülkemiz için örnek alınabilecek bir şehirdir. Türkiye'deki diğer bazı saha örneklerine de bakılacak olursa, kentsel kimliğin bütünlüklü bir şekilde korunabilmesi Kars'taki gibi yine önem taşımaktadır.

UNESCO kültür mirasında olan veya adaylık sürecindeki eserler kadar (Göbeklitepe, İstanbul Tarihi Yarımada, Kapadokya, Antik kentler ve ören yerleri, vb.) (Tablo 3) ülkemizde ortaya çıkarılmayı da bekleyen daha pek çok eser bulunmaktadır. Türkiye farklı katmanların bir arada olduğu çok değerli bir miras coğrafyasında bulunmaktadır.

Altta Tablo 3. te de görüldüğü gibi Kars, henüz tek bir eserle (Ani Arkeolojik Alanı) bu listede yer alabilmiştir. Ani Arkeolojik Alanı ödenek yokluğunda ilgi beklemektedir, bu eksikliklere de saha bulguları içinde ayrıca yer verilecektir.

Tablo 3. Dünya Mirasında Türkiye

Türkiye Miras Alanları
Troya Antik Kenti
Çatalhöyük Neolitik Kenti
Afrodias Antik Kenti
İstanbul'un Tarihi Alanları
Safranbolu Şehri
Pamukkale-Hierapolis
Edirne Selimiye Camii ve Külliyesi
Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası
Bursa ve Cumalıkızık
Ani Arkeolojik Alanı
Nemrut Dağı
Göreme Milli Parkı ve Kapadokya
Hattuşa Hitit Başkenti
Efes
Xanthos-Letoon
Göbeklitepe
Bergama
Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri

Kaynak. Türkiye Kültür Portalı⁵

Kars'ta Ani dışında da potansiyel noktalarda kazı çalışmaları (özellikle Urartu odaklılar) desteklenerek arttırılmalıdır. Kars'taki eski çağa yönelik bu noktalar da gecikilmeden keşfedildikçe, listeye aday olabilecek varlıklar kazanacaktır. Kars'ın zamanla kültür turizmindeki yeri belirginleşecektir.

2.5. Kars Arkeolojisi ve Sınır Ötesi Etkileri

Kars ve çevresinde, son dönemlerde Eskiçağ araştırma çalışmaları yapılmıştır. Bunların yine en önemlisi 2000-2017 yılları arasında yapılanlardır. Bu yüzey araştırmalarında, muhtelif dönemlere tarihlenen kale ve savunma yapılarının varlığı söz konusudur. Bunlara yer veren "Eskiçağ'da Kars Kaleleri" başlıklı bir eser incelenebilir (Ceylan, Bingöl ve Karageçi, 2018). Ayrıca Kuzeydoğu Anadolu'da önemli bir Demir Çağı Merkezi olarak Polat Kalesi (Kars/Arpaçay) yer almaktadır (Üngör, 2019).

Kromlekli yapılar ise Kafkasya coğrafyasında kurgan ve örme mezar gelenekleri gibi ölü kültü ile ilgili olan ve yaygın olarak görülen bir yapı şekli olup, Kafkasya örneklerine, daha çok Azerbaycan, Nahçıvan, Gürcistan ve Ermenistan'da rastlanır (Karageçi ve Özgül, 2019). Kars için bu yapılar da bir veri teşkil ediyor olabilir.

2.6. Kültürel Miras Değerlerinin Bölgesel Kalkınmadaki Yeri ve Kars'ın Etki Alanı

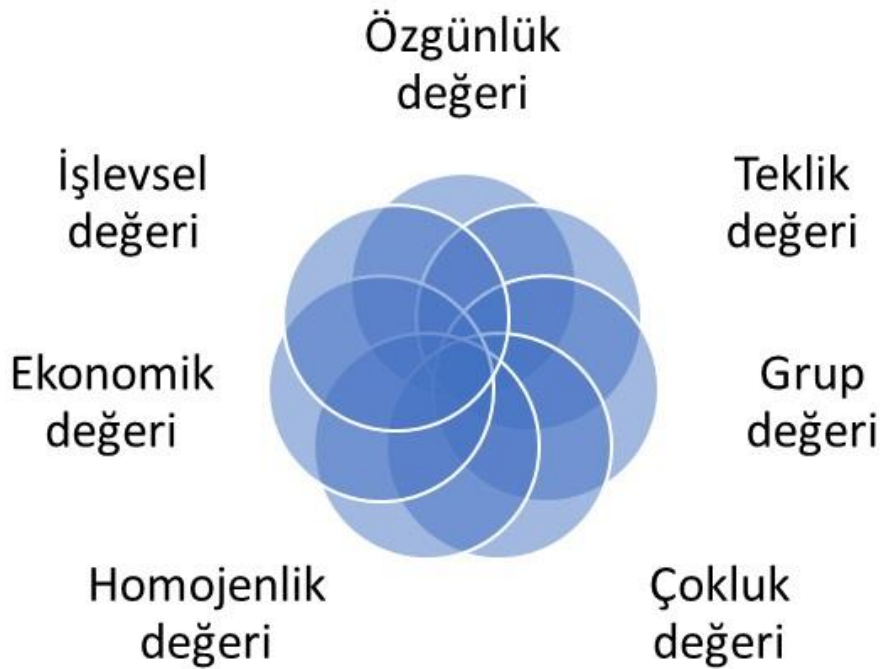
Kültürel miras değerlerinin ise bölgesel kalkınmadaki yeri oldukça önemlidir. Bu değerlerin kalkınmaya yönelik olarak farklı etkileri vardır. Bu etkiler sayesinde Kars'ın kent kimliğini güçlendirmek mümkündür. Özellikle kentsel tarihi dokudaki yapılar zihin haritalarında çok daha fazla yer alacak şekilde gösterilmelidir. Aynı özellik, kültürel işlevli yapılar ve etkinlikler için de

⁵ Türkiye Kültür Portalı,
<https://www.kulturportali.gov.tr/portal/dunyamirasindaturkiye-1>

söz konusudur. Bu amaçla alttaki gibi tüm kültürel değerler manzumesi (Şekil 5) yeniden ve ilişkisel bir şekilde gözden geçirilebilir.

Aşağıda ilişkisel anlamda görselleştirilen kültürel miras değerleri manzumesi (Şekil 5) ve saha bulgularında yer verilecek olan örnekleri ile Kars, kendine özgü kentsel mekanları, kentsel ve kırsal kimliğini de oluşturan oldukça önemli değerleri ile kültür turizminde çok daha fazla öne çıkabilme potansiyeli taşımaktadır. Diğer yandan Kars'ın etki alanı yakın gelecekte ulaşım projeleriyle Hazar Havzasına kadar genişleyebilecektir.

Altta (Şekil 5) ile verilen bu değerlerin sürdürülebilir kalkınma açısından da farklı etkileri olacaktır. Kültürel miras değerlerinin ilişkiselliği temsili olarak görselleştirilmiştir. Bu değerler arası ilişkilerin artırılması yoluyla kalkınmaya olan farklı etkileri de daha fazla çeşitlendirilebilir. Bu değerlerce desteklenen kültür turizmi, kentsel kimlik açısından Kars'ı öne çıkaran önemli bazı vurgular yaratmış olacaktır.

Şekil 5. Kars'a Özgü Kültürel Miras Değerlerinin Sürdürülebilir Kalkınmaya Yönelik Kültür Turizminde Kullanım İlişkiselliği

Bulgular kısmında Kars'a dair bu değerleri harekete geçirebilecek saha örneklerine de ayrıca yer verilmiştir. Kars'a özgü fırsatları görmek için kültür turizminin bu şehirde öne çıkan özelliklerini açmakta yarar vardır.

2.7. Kars'a Özgü Kentsel Kimlik ve Kültür Turizminin Öne Çıkan Özellikleri

Kars, öncelikle kültürler arası barışık yaşamın örnek bir şehridir. Türkiye'de kalkınmada farklı etkileri olan kültürel miras değerlerine yönelik görselleştirmenin (Şekil 5) konunun önemini vurguladığı gibi ileride yer verilmeye çalışılan Türkiye'deki diğer benzer saha örneklerinden de hareketle Kars'taki ilgili değerler üzerine alttaki gibi değişik vurgular yapılabilir.

Kars'ın kendine özgü kültür turizmi olanaklarının daha da geliştirilebilmesi mümkündür. Kars'ın bu tür potansiyel olguları bünyesinde barındırdığı aşağıdan da görülebilir (Şekil 6):

- Kars doğuya özgü sivil mimari varlıklarını koruma başarısı ile fark yaratmaktadır.

- Kent merkezi ve Kale, mağara turizmine yönelik fırsatlar sunmaktadır⁶.
- İpek yolu turizminin bağlantı noktaları ile Kars yine zamanla daha çok tercih edilebilecektir.
- Üstelik yeni ulaşım (ve enerji, taşımacılık vb) projeleriyle de Kars artık öne çıkarılabilmektedir.
- Kars merkez, hüzün turizmi açısından da Sarıkamış harbinin yaşandığı savaş alanlarına yakın bir noktadadır. Bu alanların başarılı bir temsili olan Kars Sarıkamış Şehitlerini Anma Müzesi ile fark yarattığı da görülebilir, müze sayesinde savaş dönemlerine yönelik hüzün turizminin kentsel kimlikteki yeri örnek bir şekilde öne çıkarılmıştır.
- Aşıklık geleneği de sözlü müzik kültürünün yaşatılan bir ögesidir. Bu vb. soyut kültürel varlıklar da dolayısıyla yaşatılmalıdır.

Şekil 6. Kars Kalesi ve Çevresi (Panoramik Görüntü)

Kaynak: (trtavaz.com.tr⁷; sabah.com, 2020)

2.8. Kars'a Yönelik Bazı Kültürel Turizm Bağlantılı Bilimsel Araştırma Verileri

Kars ile ilişkili bilimsel araştırmalar (makaleler) listesine alttaki başlıklar üzerinden ve Dergipark platformu kanalıyla ulaşılabilir (Tablo 4). İncelenen makalelerin girdiği öncelikli gruplar belirlenmiş ve alttaki tabloda yanlarına da yazılmıştır.

Çalışmalardan, beş tanesinde kültür turizmi konusu, diğerlerinden biraz daha fazla olarak öne çıkmaktadır (1, 4, 6, 10, 11). Ekoturizm de, kültür turizmiyle yakın çalışmalarda (11) belirgin hale gelebilmektedir.

Gastronomi turizmi ile ilgili olarak sadece 3 çalışmaya rastlanması ise biraz düşündürücüdür (2, 3, 7). Kars'ı turizm potansiyeline nazaran kısmen kapsamış olan ancak soyut kültürel çalışmalara daha yakın konulardaki analiz ve yorum değeri yüksek olan bir söyleşinin de ayrıca yayımlandığı görülmektedir (14).

Genel olarak turizm ile ilişkili bazen sayısal veriler sunan bazı makaleler de vardır (5, 8, 9). Analiz çalışmalarının başlığa yansıtıldığı ise sadece bir çalışmada görülebilmektedir (14).

Kars'ın taşıdığı potansiyellere karşın yapılmış olan kültür turizmine yakın bu araştırmalar oldukça sınırlı sayıda kalmıştır. Turizm ile birlikte genel kapsamda ise Kars başlıklı makale sayısı 40 adeti bulunmaktadır.

⁶ Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü - T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (ktb.gov.tr), (2023). <https://kars.ktb.gov.tr/>

⁷ "Doğu Ekspresi" Kars turizmine canlılık getirdi - Fotoğraflar - TRT Avaz

Tablo 4. Kars ile ilgili bazı bilimsel araştırmalar (Makaleler) (16 Adet)

No	Başlık (Makale)	İlgili turizm türü
1	Eskiçağ'da Kars Kaleleri	Kültür Turizmi
2	Tarihi ve Kültürel Özellikleri İle Kars'taki Turizm Faaliyetlerinde Gastronomik Unsurların Önemi	Gastronomi Turizmi
3	Yerel Gıda Ürünlerinin Sürdürülebilirliğinde Gastronomi Müzelerinin Önemi: Kars Zavot Ekomüze Örneği	Gastronomi Turizmi
4	Kentsel Bir Arayüz Olarak Kars'taki Rus Dönemi Kamu Yapıları Cephelerinin Göstergebilimsel Analizi	Mimari
5	Doğu ekspresi'nin sosyal medya'daki yolculuđu ve Kars'taki işletmelere etkileri	Seyahat
6	Ani Ören Yeri'nin Kars'taki Kültür Turizmine Katkıları Bağlamında Bazı Tespitler	Kültür Turizmi
7	Kars Mutfak Kültürünün Kocaeli'ye Göç Etmiş Karşılar Tarafından Kullanılma Durumunun Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma	Gastronomi
8	Doğal ve Beşeri Özellikleriyle Kars İlindeki Turizm Faaliyetlerinin Durumu	Turizm (Genel)
9	Kars İlindeki Turistik Yerlerin Çevrimiçi Turist Yorumları Bağlamında İncelenmesi	Turizm (Genel)
10	Folklorizm ve Kültür Turizmi Çerçevesinde Kars İlindeki Hotel Katerina Sarayı'nın İncelenmesi	Kültür Turizmi
11	Doğal ve Kültürel Kaynaklara Dayalı Turizm: Kars Destinasyonu	Ekoturizm, Kültür Turizmi
12	Kars İlinin Destinasyon İmajı ve Doğu Ekspres'i Deneyimi	Seyahat
13	Göç ve Turizm İlişkisi: Kars İçin Teorik Bir Analiz	Analiz
14	Zafer Yenal ile söyleşi	Analiz-Yorum, Söyleşi

Kaynak: (Dergipark, 2023).

Özelde ise örneğin sadece Ani Harabeleri ile doğrudan başlıkta ilişkili olan 3 adet makale olduğu görülmektedir (Tablo 5):

Tablo 5. Ani harabeleri ile ilişkili makaleler

Makale Başlıkları: Ani Harabeleri ile ilişkili makaleler
Ani Ören Yeri'nin Kars'taki Kültür Turizmine Katkıları Bağlamında Bazı Tespitler
Ani Harabeleri ve Fetih Camii
Ani Harabelerinin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Etkileri

Kaynak: (Dergipark, 2023).

Genelde ise turizm araştırmalarına yönelik ilişkisel konular bazında kategorik bir sayısal veri vermek gerekirse, Dergipark platformunda turizm odaklı olarak yapılan genel bir aramada birbiriyle ilişkili 3 kademe de toplam 212 konu başlığının turizm ile ilişkisi olduğu görülmektedir. Bunların altındaki makale sayısı başka araştırmalar ile daha da derinlemesine araştırılmalıdır.

Turizm ile ilişkisi en güçlü gözükten en genel kategorik başlık: "Ticaret, Yönetim, Turizm ve Hizmetler" olup, onu altında ise 13 farklı alt başlık yer almakta ve konular bu şekilde dağılmaktadır. Özellikle bu alt başlıklar arasından bazıları seçilerek, makale sayılarına derinlemesine ve o konulardaki yerel katkılara Kars düzeyinde bakılabilir.

Anahtar kelimeler de "Sürdürülebilir Turizm" korunarak bazı konu taramaları yapılmıştır: Örneğin; sadece "Gastronomi" konusunda, ancak 39 dergi de 26 makale bulunabilmiştir. Örneğin; sadece "Sürdürülebilir Turizm" konusunda, ancak 35 dergi de 26 makale bulunabilmiştir. İki konunun birleşiminde ise 41 dergi ile yine 26 makaleye ulaşım sağlanabilmiştir. Bu durumdan da

görülebileceği gibi “Sürdürülebilir Turizm” konusunda da makale sayıları genelde de oldukça sınırlı kalmaktadır. Haliyle Kars’ın potansiyeline yönelik sayı da (17 adet) yetersiz olacaktır.

2.9. Kars’ın Turizmine Yönelik Sayısal Veriler

TUIK sitesinden alınan verilere göre Kars’ın turizmindeki seyri hakkında kısaca şunlar söylenebilir.

Yabancı geceleme sayısı 2020 sonrası hızla düşmüş gözükmektedir. Yabancı geliş sayısında da (kişi) 2010 sonrası hızla düşmüş gözükmektedir. Toplam geceleme sayısı ise 2010 sonrası 100.000 üzerinde de bazen 400.000’i bulan dalgalı bir seyir izlemektedir. Toplam geliş sayısı (kişi) 2018 sonrası 595’nden 1839’a yükselebilmektedir.

Kültür turizm türlerinin geliştirilebilmesi için çok paydaşlı platformların desteklenmesi ve oluşturulması gerekmektedir. Bunun için de mevcut aktörlerce yaygın eğitimler verilmesi ve çok boyutlu bir bilinçlenmenin toplumun her katmanında sağlanması daha uygun olacaktır.

3. YÖNTEM

Kars’a yönelik kültür turizmi ve sürdürülebilir kalkınma bağlamı, çalışmada genel hatlarıyla ve çeşitli sayısal veriler eşliğinde altta belirtilen bazı materyaller üzerinden incelenmektedir.

Çalışmada Kars şehri, kültürel kimliği ve kültür turizmi bağlamında değerlendirilmektedir. Çalışmanın teorik arka planının ve saha bulgularının materyalleri öncelikle bilimsel literatür taramasına dayanmaktadır. Çalışmanın yazım aşamasında, kültür turizmi alanındaki sürdürülebilir kalkınma politikaları bağlamının da öne çıktığı ve bu konuyla ilgili olarak çeşitli dayanakların da oluşum göstermesi, araştırmada kısmen bir yer bulmasını sağlamaktadır.

Saha bulgularının bir kısmını ise Kars’ta 2019’da yapılan bir haftalık saha gezilerindeki gözlemler oluşturmaktadır. Kars’ın tarihsel kent planlarına tam olarak yer verilemese de, yeni mekansal projelerinin bazı görselleri çalışmada yer bulabilmiştir. Kültürel miras değerlerinin bölgesel kalkınmadaki yeri de ayrıca ilişkisel anlamda, Kars’taki bazı saha örnekleri üzerinden vurgulanmaktadır.

Tüm bu bulguların varlığından da hareketle, çalışmanın son bölümünde ilerleyen bir araştırma projesinin erken dönem sonuçları özetlenmektedir. Ayrıca bu projenin gelecek dönemlerdeki çıkarımlarına da öncü olabilecek bazı öneriler şimdiden tartışmaya açılmaktadır.

4. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde saha bulguları yer almaktadır. Kültür turizmi alanındaki sürdürülebilir kalkınma politikaları bağlamında tarihsel kent planları ve mekansal projeleriyle Kars şehri ilgi çekmektedir. Saha bulgularında bu konular başlıklar altında ayrı ayrı ele alınmaktadır.

Ülkemizin doğusundaki Hazar Denizi coğrafyasını veya havzasını birbirine bağlayan ortak doğal ve kültürel zenginlikleri öne çıkaracak şekilde özenli yaklaşımlara gerek duyulmaktadır, bu çalışmaların kopmadan her boyutta sürdürülmesi ortak geleceğimizin de sağlam bir teminatı olacaktır. Kars, her anlamda Türkiye’nin doğusunda dışa açılan önemli bir lojistik üs olma yolundadır. Ancak bu amaçla çok daha planlı çalışmalara gerek vardır. Bu konudaki araştırmalar bazı projeler ile sürdürülmektedir.

4.1. Ani Arkeolojik Alanı (Ani Harabeleri)

UNESCO Kültür Mirasına da girmesine karşın Ani harabeleri halen bütçe ve ödenek ayrılmadığı için harabe olarak kalmaktadır. Halbuki sınır ötesi sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler, bu tür güçlükleri aşabilecek olanaklar yaratabilir. Bu güçlüklerin yaşandığı fiziki ve sosyal

alanlar, görünür derecede önemli ve bir şekilde birbirini destekleyen somut ve soyut alanları da içinde barındırır.

“Ani Ören Yeri'nin Kars'taki Kültür Turizmine Katkıları Bağlamında Bazı Tespitler” yapan bir çalışmada, Ani Harabeleri (Şekil 7) Kars merkezin biraz uzak bir mesafesinde aslında sınırında tenha bir platoda yer alır. Ani, askeri ve dini binaların dışında konut binaları ve surlara da sahip bir ören yeridir. Bu yapılar Hıristiyanlık ve Müslümanlık tarafından sahip çıkılabildiği kadarı ile yüzyıllar içerisinde günümüze kadar gelebilmiştir. Yapılar Orta Çağ'da oluşturulan şehirciliğin de özelliklerini yansıtmaktadırlar. Tarihi, arkeolojik, doğal karakterleri bir arada taşıyan bu ören yeri, Orta çağ mimarisinin de evrimi hakkında pek çok somut bilgiyi gözler önüne sermektedir. Önemli yapıların çoğu kısmen de olsa ayakta kalmaya başarmıştır. Ören yerinin yakınındaki Akyaka Kanyonu'da doğal bir sınır teşkil etmektedir. Bu alanda ve çevresinde çarpıcı tarihi ile ilişkili olarak ortaya çıkarılması gereken önemli yerlerde zamanla turizme kazandırılacaktır.

Şekil 7. Ani Harabeleri, Freskler ve Ören Yeri Haritası.

Kaynak: (isacotur.com.tr; sabah.com.tr⁸; ntv.com.tr)⁹

Basında ve turlarda Kars'ın en ilgi çeken Ören Yeri Ani Harabeleri'dir ve orada görülmesi gereken yerlerin¹⁰ listesi bir sitede alttaki tablodaki (Tablo 6) gibi verilmiştir. UNESCO Dünya Miras listesine 20165 yılında alınmıştır.

Tablo 6. Medyada yer alan Ani Harabeleri'nde görülmesi gereken yerler

Ani Harabeleri'nde Görmeniz Gereken Yerler
1 Açık Hava Tarih Müzesi
2 Büyük Katedral (Fethiye Camisi)
3 Abughamrents Aziz Krikor Kilisesi
4 Genç Kızlar Kilisesi (Bakireler Manastırı)
5 Rahibeler Manastırı (Kız Kalesi)
6 Abughamrents (Poladoğlu) Kilisesi
7 Ebu'l Manucehr Camisi
8 İpek Yolu Köprüsü
9 Selçuklu Kervansarayı
10 Selçuklu Sarayı
11 Büyük ve Küçük Hamam
12 Ateşgede Tapınağı
13 Horomos Kilisesi

Kaynak: (yolcu360.com, 2022)

⁸ <https://www.sabah.com.tr/turizm/2023/08/17/karsta-gezilecek-yerler>

⁹ ntv.com.tr, (2018). Kültür turziminde yeni rota Kars. www.ntv.com.tr

¹⁰ Yolcu360.com, (2022). Ani Harabeleri'nde Görmeniz Gereken Yerler https://yolcu360.com/blog/ani-harabeleri-ani-kalesi-kars/#Ani_Harabeleri8217nde_Gormeniz_Gereken_Yerler

4.2. Kars Kalesi ve Sivil Mimarlık Örnekleri İle Kentsel Kimlik

Kent dokusuna odaklanıldığında farklı dönemlerin kültürel mirasının izlerine rastlanılmaktadır (Osmanlı, Ermeni ve Rus dönemleri). Her dönem kente ayrı kültürel kimlikler ve farklı çeşitliliklerde mimari unsurları olan yapılar kazandırmıştır.

“Kars’taki Osmanlı yerleşimi kale ve eteğinde yer almaktadır. Bu alanlar dar aynı zamanda organik bir sokak dokusuna sahiptir. Sıralı, çıkmalı ve sofalı geleneksel Türk sivil mimarisinde ahşap hatıllı taş duvar örgü cephe, düz dam ve boyutları, geleneksel Türk evi oranlarındaki kapı ve pencereler konut özelliklerini oluşturmaktadır” (Türkan, 2017, s.22-23).

“Osmanlı Dönemi’nde şehirde yoğun olarak görülen dini yapılaşmanın yanı sıra saray, konut, hamam ve köprü gibi kent dokusunu biçimlendiren sivil mimari örnekleri de sıklıkla” (Gündoğdu, 2006, s.218-221) görülmektedir.

Kars’ın Osmanlı mahalleleri haricinde “Rusların etkisindeyken kazandığı yeni kimliğine, yeni inşa edilen kiliseler, kamu binaları, konutlar ve ticari yapıların etkisi büyük olmuştur” (Arslan, 2020). Kars kalesi (Şekil 6) (Şekil 8) ile sivil mimarlık örnekleri Kars’ın en bilinen arkeolojik, tarihi, kentsel ve kültürel unsurlarıdır (Şekil 9) (Şekil 10). 40 yıllık Rus işgali döneminden kalma Hollandalı planlı yapılmış olan kent planının izleri üzerindeki sivil mimari örneklerine ait konutların dokusu günümüze kadar yer yer restorasyonlarla korunabilmiştir.

Şekil 8. Kars Kalesi ve Çevresi

Kaynak: (isacotur.com.tr¹¹; <https://kars.ktb.gov.tr/>)¹²

Kars’taki “sokakların, binaların ve açık alanların oluşturduğu bozulmamış kentsel morfolojiler tarihi merkezlerin” ve dolayısıyla kentin kimlik değerini de belirlemektedir. Kentsel kimliği ise farklı toplumsal etmenler şekillendirmektedir. Kars kentinde bu anlamda öne çıkan unsur Rusların etkisidir (1878-1918). “Kente kimliğini kazandıran temel unsur sokaklardır.” Kamusal alanlardan özel alanlara bir geçiş sağlayan ve kent morfolojisinin okunmasında destekleyici bir rol oynayan bu arayüzün önemli bir bileşeni olarak cepheler (Görgülü, Salman, Polat ve Özen 2021) kentsel kimlik ve kültür turizmi açısından da önem taşıyacağı için restorasyonların uygun şekilde gerçekleştirilmesi şarttır. Rus ve Baltık etkisinin mimari açıdan Kars’taki cephelerde zamanla yeniden işlevlendirmeler sırasında değişikliğe uğramış olduğunu bildiren üstteki yazarların, bazı kamu yapıları üzerinden göstergebilimsel yöntemlerle yaptığı çalışmaların da kültür turizmi açısından yeri ve önemi büyüktür. Sivil Mimarlık örnekleri ve restorasyonlardan bir örnekte alta sunulmuştur (Şekil 9).

¹¹ isacotur.com.tr, (2023). <http://isacoturoglu.com.tr/gezi/kars-gezilecek-tarihi-yerler.html>

¹² Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü - T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (ktb.gov.tr), (2023). <https://kars.ktb.gov.tr/>

Şekil 9. Sivil Mimarlık Örnekleri ve Restorasyonlar

Kaynak: (dreamstime.com)¹³; Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü – T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (ktb.gov.tr)¹⁴

Kars'ın sivil mimari örnekleri arasında ise Katerina Köşkü, Hekimler Evi olarak kullanılan yapı, İsmet Paşa İlköğretim Okulu, Defterdarlık Binası, Taşkahve, Kars Anadolu Lisesi bulunmaktadır (Sermimar.net, 2010)¹⁵. Bir haberde; “680 metre uzunluğunda olan cadde üzerinde 22 adet tescilli, 10 adet tescilsiz olmak üzere toplamda 32 binanın 2021 yılı ağustos ayında başlayan projenin resmi olarak 2023 yılında yeniden düzenleniyor” olduğu bilgisi verilmektedir. Restorasyonlardan bir görüntü (Şekil 10) altta verilmiştir.

Şekil 10. Doğu Mimarisi ve Sivil Mimarlık Örnekleri¹⁶

4.3. Kars'taki Tarihi Eserler ve Kentsel Kimlik

Beylerbeyi sarayı gibi restore edilerek turizme kazandırılması gereken tarihi eserler de vardır (Şekil 11). Kars Kalesi eteklerinde bulunan ve 1579 yılında Lala Mustafa Paşa tarafından inşa edilen Beylerbeyi Sarayı, restorasyonun ardından butik otel olarak turizme kazandırılacaktır (Sabah.com.tr, 2017)¹⁷. Bu binaların restore edilmediği veya geciktirildiği takdirde çevreye ve kültür turizmine olan olumsuz etkileri olduğu da bilinmektedir.

¹³ Dreamstime.com, (2023). Old Building in Kars City of Turkey Stock Image - Image of building, tourism: 102146263 (dreamstime.com) <https://www.dreamstime.com/old-building-kars-city-turkey-old-abandoned-building-kars-city-turkey-image102146263>

¹⁴ Kars İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü - T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (ktb.gov.tr), (2023). <https://kars.ktb.gov.tr/>

¹⁵ Sermimar.net, (2010). <https://www.sermimar.net/>

¹⁶ Sermimar.net, (2010). <https://www.sermimar.net/>

¹⁷ Sabah.com.tr, (2017). Kars'ın 'Beylerbeyi Sarayı' turizme hizmet verecek - Turizm Haberleri (sabah.com.tr) 26.9.2017 <https://www.sabah.com.tr/turizm/2017/09/26/karsin-beylerbeyi-sarayi-turizme-hizmet-verecek>

Şekil 11. Kars Beylerbeyi Sarayı ve eserlerin yer aldığı Kars Merkez Turizm Haritası
Kaynak: (Sabah.com.tr, 2017¹⁸, Kars-Turkey (tourismagency.net, 2023)¹⁹

Toplumların sahip olduğu kültür ve yaşama biçimleri, kent geçmişi, bireylerin kentle aralarında kurduğu ilişki düzeyleri, bölgeye yükledikleri anlamlar, kent sanayisi, ticareti, turizmi, ekonomisi, yerel yönetimler ve alınan politik kararlar, toplumlara ait gelenek ve görenek kentsel kimliği oluşturan önemli etkenlerdir (Taşçıoğlu ve Atmaca, 2015).

4.4. Sarıkamış Şehitlerini Anma Müzesi

Erzurum Sarıkamış, Kars'a daha yakın bir mesafededir. Kentsel hafızayı oluşturan unsurların ele alınabildiği bir mekansallık anlayışı içinden bakıldığında, Sarıkamış şehitlerini anma müzesinin de Kars'ın kentsel imgelemleri içinde artık değerli bir yeri vardır. Hatta inanç turizminin de önemli bir parçasıdır. Lync'in (1960) belirttiği gibi "kentsel imaj elemanları" kadar bu müzenin de, artık Kars'ta önemli bir yeri olmaya başlamıştır. Müze, ülkemizin pek çok yeri için de örnek alınabilecektir. Müzenin ziyarete açılması sonrasında kentsel mekansal hafızalara değerli bir katkı sunabildiğini ve kentsel belleği bu şekilde farklı boyutlarıyla da birlikte süreklilik içinde işler kıldığı rahatlıkla söylenebilir.

Sarıkamış Şehitlerini Anma Müzesi; Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Prof. Dr. Bingür Sönmez'in CNN TÜRK'ten Reyhan Yıldız'la birlikte yazdığı 'Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış' kitabı İkarus Yayınları'ndan çıktıktan sonra "Sarıkamış'ta bir müze kuracağız" fikri ile doğmuştur. Bu fikir artık hayata geçerek müze yıllar önce ziyarete açılmıştır.

Haber'de "Sarıkamış ve Erzurum'da resmi anma törenleri de yapılırdı ama bunlar ulusal basının ilgisini çekmezdi. Biz bu konuda toplumsal bir duyarlılık yaratmak istiyorduk. Ama doğrusu başlangıçta bunu nasıl yapacağımızı da bilmiyorduk." (CNNTURK, 2008)²⁰ diyerek söze başlanması yetmiştir. Böyle bir fikrin arkasında Türk milleti vardır. Yol göstericilerin de öne çıkması sayesinde Türk milleti örnek bir müzeye kavuşmuştur.

Bu müze son yıllarda Türkiye'de şehitlik ve anıtların artan değerine güzel bir gönderme niteliği taşımaktadır. Bu tür pratik yollar aslında mimari tasarım yarışmaları ile açılmaktadır. Bu tür projelere yarışma yöntemiyle başlanmış olmasının ülkemize örnek bir müze kazandırdığı görülmektedir. Yöntemin sonuca etkisi tabii çok daha derin bir şekilde mutlaka ayrıca araştırılmalıdır. Yarışma bir fikir yarışması gibi yapılmış ve bir kenarda bile bırakılmış olabilirdi, yani nasıl uygulanmıştır? sorusu da şüphesiz önem kazanıyor. Hangi fikirler yapıda egemen hale

¹⁸ a.g.e.

¹⁹ Kars – Turkey (tourismagency.net), (2023). <https://turkey.tourismagency.net/location/asia/turkey/kars/>

²⁰ CNNTURK, (2008). "Sarıkamış'ta bir müze kuracağız" (cnnturk.com) <https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/kitap/sarikamista-bir-muze-kuracagiz>

getirilmiştir. Uygulama hatları nelerdir? Bu şekilde pek çok soru da sorulabilir (U. Tuztaşı, kişisel görüşme, 20 Ekim 2023). Ülkemizin hüzün turizminden de öte her şehrine, adeta o şehrin kimliğinin de bir parçası haline gelen tarihi olgularla birlikte düşünülüp araştırılarak yaklaşılması gerekir. Şehirlere yaklaşımı belirleyen diğer unsurlar arasında tarihi kahramanlarına ve değerli şahsiyetlerine yönelik anıtlarına kadar çok daha özenle tasarlanacak şekilde yaşayan değerlerin katılması da yine ayrıca bekletiler içinde sayılabilir.

İnsanların müze alanlarına giderken içerisinde bulunduğu ruh hali ile bu alanlarından dönerken ki ruh halinin seyahat tecrübesi ve memnuniyeti kapsamında karşılıklı olarak analiz edilmesi adına bir çalışma girişiminde bulunulması da önerilmiştir (Çam, 2022). Bu öneri de, her ne kadar batıl inançlar üzerinden sadece o tür alanlara özgü bir şekilde belirtilmişse de, ilgili müzede hüzün turizminin izleri oldukça belirgin olup, bu müzenin de araştırılması hem tasarım ve müzecilik eğitimleri, hem de mimari uygulama pratiklerinin geliştirilmesi açısından yine önem taşıyacaktır (Şekil 12).

Şekil 12. Sarıkamış Şehitlerini Anma Müzesi
Kaynak: (aa.com.tr)

Yukarıda belirtildiği gibi derinlemesine anlam arayışları için ve soyutlamalar açısından Sarıkamış Şehitlerini Anma Müzesi'nin kamuoyundaki etkileri çok daha derinlemesine araştırılarak bilinebilir olmalıdır ve sonuçlar da böylece gelecek başka uygulamalara örnek teşkil edecektir.

Zira yerel yönetimlerin önemli şahsiyetleri veya şehitlerimizi anma pratikleri aşırı derecede basit ve hatta çok sembolik kalabilmektedir. Diğer yandan heykel ve bazen anıt denemeleri de böyle sonuçlanabilmekte, yapılan harcamalar ise boşa gitmektedir.

Bu müze, soyut düşünce ve tasarım fikirlerinin mimarlık ve tasarım fakültelerinde yetiştirilen öğrencilere aktarılmasında da belki ilkler arasındadır. O yüzden önemli ve başarılı bir uygulama örneği sergilenmiş olabilir ya da zamanla böyle olabileceği sadece bir tahmin olarak değerlendirilebilir, o yüzden anketlerle ve yüz yüze görüşmelerle de birlikte yeniden araştırılmalıdır.

Müzenin hüzün turizmi açısından da yerinin yine belki zamanla oldukça önem kazanması beklenir. Müze alternatif turizm türlerinin içinde yer alabilen hüzün turizminin artık bir parçası haline gelme yolundadır. Ancak bu bilincin yayılmasında yerel yönetimlerin vd. sivil kuruluşların da daha fazla rolü ve katkıları olmalıdır. Bu tür paydaşların da kültürel mirası sunma pratiklerine ve süreçlerine katkıları hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir.

Kars'ın bir başka hafıza mekânı da otel Katerina Sarayı'dır. Otel olarak kullanılan bu mekânın da gerek mimari ve tarihi dokusu gerekse maddi kültür unsurlarıyla ve içerisinde somut olmayan kültürel öğelerin icarıyla Kars'ın kültür turizmine katkı sunduğu söylenebilir.

4.5. Kültürel Miras Değerlerinin Bölgesel Çekim Gücü ve Sürdürülebilir Kalkınmaya Olan Etkisi

Kars, "Azeriler, Kürtler, Terekemeler, Yerliler ve Türkmenlerin yer aldığı çeşitli etnik grupları bünyesinde bulunduran şehirlerden birisidir" (Özyakışır, 2017). Kars'ın aslında çok uluslu bir yapısı olduğu söylenebilir, dolayısıyla yine bu durum da bölgede kültür turizminin oldukça önemli bir parçası olabileceğini gösterir. Ermeni taş işçiliği de bu anlamda unutulmaması gereken ve önem taşıyan başka bir mimari ve kültürel unsur olarak karşımızda durmaktadır. Bunların hepsi, kültürel mirasın bölgesel değerini ve çekim gücünü gösteren somut unsurlardır.

Kültürel miras değerlerinin tüm bölge ve Türkiye üzerindeki etkisinin yanı sıra sınır ötesi çekim gücü de ayrıca önemlidir. Bu etkinin uzak bölgelere de yayılmasının bazı yolları bu çalışmada araştırma konusu olmaktadır. Kars'ın yakın tarihinde ise Ermenistan ile arasında yapay sınırlar çekilmiştir. Azerbaycan ile komşuluğu ise 30 yıl kadar sekteye uğratılmıştır. Azerbaycan'dan koparılan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan soydaşlarımız vardır. Farklı ülkelerde kalmış akrabalık bağlarının sınırları aşarak birbirleriyle buluşabilmesi kolaylaştırılmalıdır, soydaşlarımıza sınırlar ötesinde barış içinde yaşama ve dolaşım serbestliği sağlanmalıdır. Bu anlamda Güney Kafkasya'da Hazar Denizine kadar ulaşan bağlantılara ve Nahçıvan (Zengezur) için de bir koridora ihtiyaç vardır.

Kültürel miras açısından Kars'ın zenginliği ve görünür koruma başarısı da, diğer iller arasında kısmen yüksek sayılabilir. Kars, bu konuda da başka araştırmalara konu edilebilir ve yeterli tanıtımlar yapılarak, bu başarının yükseltilebilir olması da beklenilir. Bu tür başarılı koruma örneklerini de barındıran Kars'ın mevcut durumu hakkında aslında özellikle kültür turizmi kapasitesinin oldukça geliştirilebilir kılınmasını sağlayıcı faktörler açısından değerli bir yere sahip olduğunu burada tekrar vurgulayarak belirtmekte fayda görülmektedir. Toplumsal kültürel bilince dair aşağıdaki bazı veriler ise bize bu konuda ışık tutabilir.

TÜİK verilerine göre Kars'ta %92,8 olan 15 ve daha yukarıdaki yaştaki nüfusta okuma-yazma oranı, Türkiye genelindeki %96,4'lük oranın gerisindedir. Ama eğitime ilişkin temel istatistiklerde ise ülke genelinden (%91,54) daha iyi durumdadır (Kars: 92,52)²¹ (TÜİK, 2022b). Dolayısıyla koruma bilinci eğer daha da geliştirilip yayılabilir ise, kentin yakın çevresine olduğu kadar bölgeye ve ülkeye de kendini özgün bir kentsel kimlik olarak tanıtmaya kolaylıkla sağlanmış olacaktır. Bu etki, Kars'ın ekonomisine de ciddi bir katkı sağlayacaktır. Ancak kültürel miras değerlerinin bilinirliğinin sağlanması tek başına da yeterli değildir. Ayrıca sürdürülebilir kalkınmadaki yeri de gözden kaçırılmamalıdır. Literatürdeki çalışmalar ve sahadan örnekler de bu farklı çarpıcı boyutları sergilemektedir.

Kültürel miras değerlerinin bölgesel kalkınmadaki yeri, Kars'taki saha örneklerinden de görülebileceği gibi etkili ve yüksektir. Bu etki, başka faktörlerle de desteklenerek daha da arttırılabilir. Bu faktörler, araştırma projesi kapsamında ve bu çalışmanın sınırları içinde bulgular kısmında kısmen ele alınabilmektedir. Kapsamlı araştırma projeleri de ayrıca sürdürülmektedir.

4.6. Kars'ın Kırsal ve Tarihi-Doğal Varlığına Karşın Koruma Sorunları

"Kars'taki merkez ilçeye bağlı köylerde inşa edilen ahşap destekli ve ahşap tavanlı camilerin, geçmişi 11. yüzyıl sonlarına kadar dayanan köklü bir gelenekten geldikleri aşikârdır. Bu camilerin birçoğu ek müdahalelerle bozulup özgünlüğünü yitirse de geleneksel dokuyu devam ettirmeleri

²¹ Ekonomik Görünüm Raporu: Kars (karsmanset.com)

bakımından önemli kültür varlığı niteliği taşıdıkları söylenebilir. Tescilsiz olduğu anlaşılan bu camilerin bir an önce tescillenerek koruma altına alınması zorunludur.” (Arslan, 2020). Bu kırsal koruma sorunları da ülkemizde oldukça ciddi boyutlarda olup, adeta yeterince önlem alınmamaktadır. Kars, stratejik bir konuma sahip olup, en eski çağlardan beri oldukça önemli bir yerleşim yeri olarak iskân görmüştür. Kars'ta ayrıca zengin su kaynakları (nehir ve göller) bulunmaktadır. Ermenistan'a ile doğal sınır olan Akkaya Kanyonu altta görülmektedir (Şekil 13).

Şekil 13. Akkaya Kanyonu

Kaynak. Anonim

Kars'ın suyla ilişkisi de güçlüdür, suyun varlığı geniş mera ve otlakları oluşturmuştur. Bu da hayvancılığın tarih boyu gelişmesini sağlamıştır. Bu konuda tarımsal potansiyelin daha iyi değerlendirilebilir olduğu ilerideki gastronomi turizmi bulgularından da anlaşılmaktadır. Kars'ın balı, kaşar peyniri, çeçil peyniri, uzun elması ve kaz eti de meşhurdur.

4.7. Kars'ın Sayısal Kültürel Verileri

Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı müze eser sayısı açısından 2012 yılında 8.055 iken ve 10 yıl içinde 2022 yılında ancak 9.129 civarına yükselmiştir. Sürdürülen kazılar veya destekler yetersiz kalmış olabilir.

Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı müze ziyaretçi sayısı; 2012 yılında 51.985 iken ve 2022 yılında 193.796 civarına yükselmiştir. 10 yılda ancak 4 katına çıkarılmıştır. Kars'ta Kültür ve Turizm Bakanlığına bağlı müze sayısı; 2012 yılında sadece 1 iken ve 2022 yılında 2 olabilmıştır. 10 yılda ancak 2 katına çıkarılmış olup, çok düşüktür. Sivil girişimler ve özel müzecilik geliştirilebilir. Bunun için sivil mimari dokudaki evler kullanılabilir.

Kültürün okuma alışkanlığı bilinmese de bunu destekleyici unsurlar olarak halk kütüphanelerindeki kitap sayısı ise neredeyse hiç artmamıştır: 1995 yılında 70.634 iken ve 2022 yılında 162.318 olabilmıştır. 27 yılda ancak 2 katını biraz geçebilmiş olup, çok düşüktür. Tiyatro salonu sayısı 3 olup, tiyatro seyirci sayısı da geçen yıla kadar yeni yeni tekrar artış gösterebilmektedir: 2002 yılında 3.947 iken, 2006 yılı 11.645 ve 2007 yılı 108.000 gibi zirve denilebilen yıllar dışında 2022 yılında 11.900 olabilmıştır. Sinema seyirci sayısı ise 1998 yılında 49.500 iken, 2016 yılında 109.000 gibi zirve noktalarına gelebilmiş, ancak 2022 yılında 3.020 gibi çok düşük seviyelere gerilemiştir. Bu da Kars'ın ciddi bir ekonomik gelir düşüklüğüne işaret etmektedir.

Ayrıca “YÖK ve MEB iş birliği ile üniversitelerdeki öğretim üyeleri /elemanlarının bilgilerini ve tecrübelerini orta öğretim öğrencileri ile paylaşmalarının, orta öğretim öğrencilerini bilişsel ve duyuşsal alanda olumlu yönde etkileyeceği söylenebilir” (Boy, Yılmaz, & Durmuş, 2020).

4.8. Sürdürülebilir Turizm ve Sürdürülebilir Kalkınma

Turizm, diğer alanlardaki kalkınmadan da oldukça çok etkilenmektedir. Bu anlamda yerel ve sınır ötesine odaklı kültürel konular, sürekli ve birbirleriyle de ilişkili bir bütünlük kurularak gündeme getirilmelidir. Son dönemde kalkınmada izlenen yollar da yeni paradigmanın etkisi

altında kalarak, yine bu yönde gelişme göstermektedir. Dolayısıyla turizme de paralel olarak anlam kazanan yerele özgü kaynakların topyekün harekete geçirilmesi ve kültürel açıdan sınır ötesiyle de ilişkilendirilmesi gerekir.

4.9. Gastronomi Turizmi ve Kars

Kültür turizminin de bir parçası olarak görülebilecek Kars gastronomi turizmi ilgi beklemektedir. Gastronomi de öne çıkan Gaziantep ve Afyonkarahisar gibi diğer şehirlere göre (Kılıç ve Delipınar, 2022) Kars, coğrafi uzaklık gibi başka dezavantajlar taşısa da bölgesinde nitelikli (Kars kaşarı, Kaz eti vb. gibi) önemli bir yere sahiptir ve her yerden çekim etkisine dahi sahiptir.

TÜİK verilerine göre Kars'ın son 20 yıllık tarımsal sayısal verilerinin alt ve üst sınırlarında şu değişimleri gözükmemektedir (TÜİK, 2022a): Küçükbaş hayvan sayısı (baş) 206.540 ile 645.124 arasında dalgalılık göstermiştir. Büyükbaş hayvan sayısı (baş) ise artmıştır: 2004 yılında 303.470 iken ve 2021 yılında 620.625 civarına yükselmiştir. Canlı hayvanlar değeri (bin TL) dalgalı seyretmiş; 1995 yılında 9.021 iken ve 2022 yılında ancak 6.040.977 değerine ulaşmıştır. Bu veri belki gastronomi turizminin de geliştirilebileceğini göstermektedir. Hayvansal ürünler değeri de (bin TL) benzer şekilde artış trendi içindedir. Kars'ın hayvancılığı görüldüğü gibi daha da geliştirilebilir.

4.10. Kars'taki Kültürel Mirasın Farklı Somut ve Soyut Değerlerine Yönelik Araştırmalar

Kars'taki kültürel mirasın yaşatılan farklı değerlerine yönelik saha örneklerine geçilirken bu konularda da yapılmış çalışmaların arttırılması gerekmektedir. Somut varlıkların korunmasının yanı sıra toprak altında olanlarının da ortaya çıkarılması önem taşımaktadır. Şüphesiz ki restorasyonların da arttırılması beklenir.

Ayrıca Kars'ın etnik çeşitliliğini görünür kılan soyut varlıklarda yaşatılacak şekilde koruma bilinci daha da geliştirilebilir. Örneğin; Kars Aşıklık Geleneği vb. gibi. Kentin önemli kimlik unsurlarının daha detaylı bir şekilde araştırıldığında, birçoğunun halkın da bilincinde yer alıp almadığı anlaşılabilir. Bu değerlerin yokluğu, bazı kişilerin hafızalarında kentin kimlik unsuru olmaktan uzaklaştığını gösterecektir. Kentte yaşayan bireylerin kente olan aidiyetleri ise, kent kimliğini de oluşturan unsurların önemi bakımından yerel değerlerin kent yaşamının da bir parçası olacağına bir işareti olacaktır.

4.11. Turizm Yoluyla Kalkınmada Etkili Olan Diğer Bazı Dış Faktörler

Kars, aynı zamanda Türkiye'nin doğusunda bölgenin sınırında yer aldığı için dışa açılan önemli bir lojistik üs olma yoluna girebilir. Bu amaçla bölgesel ve ulus ötesi planlı çalışmalara özellikle bu dönemde eskisinden daha çok gereksinim duyulduğu anlaşılmaktadır.

Güney Kafkasya'da geçmiş 30 yılın Azerbaycan ve Ermenistan arasında sürmüş olan savaş izleri artık sağlanan barışla hızla silinmektedir. Bu yeni süreç ulaşım ve enerji projelerinin desteklenmesini de beraberinde getirecektir. Gürcistan ile olduğu gibi Güney Kafkasya'da da Ermenistan ve İran ile Nahçıvan (Zengezur) üzerinde bu yeni sürecin kazan-kazan hedefleri belirginleşmiştir.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Kültürel miras değerlerinin bölgesel kalkınmadaki yeri Kars'taki bazı saha örnekleri üzerinden vurgulanmıştır. Kültürel miras ve kültür turizmi odağından hareketle, doğal ve kültürel varlıkların korunmasında, sürdürülebilir kalkınma dinamiklerinin etkisi şüphesiz daha da genişletilip geliştirilebilir. O yüzden burada ilişkili yerel-bölgesel hatta ülkeler arası kalkınma odaklı konuların da tartışılmasında fayda olacağı düşünülmüştür.

Bulgular, sınır ötesi ortak projelerle de birlikte kültür turizmi alanındaki sürdürülebilir kalkınma politikaları bağlamıyla Kars şehrinin, bugüne kadar iyi korunabilmiş tarihsel dönemlerden kalan izler üzerinden ve ayrıca yeni planlı mekansal projelerle de birlikte, çok daha etkin bir şekilde korunarak, kültür turizmi ile kalkınabileceğini göstermektedir. Gelecek dönemlerdeki çıkarımları da öncü olabilecek ileriye yönelik bazı öneriler ise şimdiden altta tartışmaya açılmaktadır.

Günümüzde ülkemiz için kültür turizminde yapılan mevcut çalışmalarını destekleyici tüm temel ve yan unsurlar (yerel ve uluslararası destekler, vb.) planlı ve çok paydaşlı bir biçimde yerel-bölgesel-ulusal kademelerde çağdaş yaklaşımlarla daha fazla öne çıkarılmalıdır.

Makro düzeyde devletin sürdürülebilir kalkınma politikalarıyla da desteklenen bu çağdaş yaklaşımlar, girişimcilerin izleyeceği yolu da belirleyecektir. Kültür turizminde şehirlerin sivil toplulukları içinde yer alan farklı aktörlerin de daha etkin hale gelebilmesi çağdaş teşvik sistemleriyle desteklenmelidir.

Zamanla oluşan yeni trendler izlenerek ve süreç yönetimi ile kalkınma adımlarının daha etkin bir şekilde atılması mümkündür. Çok paydaşlı platformların (kamu, sivil ve ticari) zamanla daha fazla devreye girebileceği düşünülürse, kültür turizminde de istenen ivme, bu yollardan yakalanmaya başlayacaktır.

Ancak ülkemizin doğusundaki Hazar Denizi coğrafyasını birbirine bağlayan sınır ötesi bölgesel ortak ilişkilere de gereksinim duyulmaktadır. Bölgenin, doğal ve kültürel zenginliklerini sürekli öne çıkaracak şekilde daha çok çalışılmasına gerek duyulmaktadır, bu çalışmaların her boyutta sürdürülmesi sınır ötesiyle beraber ortak geleceğimizin de sağlam bir teminatı olacaktır.

Kars, aynı zamanda Türkiye'nin doğusunda bölgenin sınırında yer aldığı için dışa açılan önemli bir lojistik üs olma yolundadır. Bu amaçla bölgesel ve ulus ötesi daha özenli yaklaşımlar içeren planlı çalışmalara gereksinimi olduğu açıktır.

"Kuzeydoğu Anadolu'ya, Orta Asya'dan Kafkas geçitleri vasıtasıyla göçer-konar toplumlar tarafından bir göçün olduğu arkeolojik buluntulara dayanılarak anlaşılmaktadır" (Karageçi ve Özgül, 2019). Bu da tarihi coğrafi bağları sınır ötesiyle kültürel iş birlikleri sayesinde geliştirmek için yeterince önemli bir gerekçe olmaktadır. İşte bu tür doğrudan ve yukarıda örnekleriyle de belirtilen pek çok dolaylı yollardan kültür turizminin daha da geliştirilebilmesi sağlanabilir. Kültür turizminin de bu anlamda pekiştirici bir rolü vardır.

Türkiye'de turizm altyapısı son yıllarda hızla gelişmiştir. Ancak halen kitle turizmi oldukça egemendir. Bu dar boğazdan kademeli olarak vazgeçilerek çok daha, çağdaş ve sürdürülebilir kalkınma dinamikleriyle bütünleşik bir kurguda alternatif turizm gibi yeni yaklaşımlara açılması gerekir. Bu anlamda ve özellikle de Kars'a yönelik bazı öneriler aşağıdaki bölümde kısmen kısaca sıralanmıştır. İlerideki araştırmalar bu yönlerde ve aşağıdaki öneriler doğrultusunda yapılabilir.

Öneriler

Anadolu coğrafyasında olduğu kadar Kars ve Güney Kafkasya için de kentsel ve kırsal kimliklere yönelik disiplinler arası farklı çalışmalara gereksinim vardır.

Türkiye'de turizm mastır planında (2023) ve eylem planında (2007-2013) alternatif turizmin desteklenmesi gibi güçlü yönler (ve Urartu'ya da) odaklanılarak, özellikle Kars ve bölge için daha çok bilimsel araştırma yapılabilir.

Günümüzde küreselleşme ile şehirlerin benzer özellikli yerleşmeler olarak ortaya çıkışına alternatif olan tarihi kentlerimizden Kars, doğal ve kültürel çevre bileşenleri ile yeniden disiplinler arası çalışmalarla derinlemesine değerlendirmelere tabi tutularak planlanmalıdır.

Kars'ın Çıldır Gölü vb. doğal zenginliklerine odaklı, tabiatı ve yaban hayatını koruma çalışmaları da yine doğa korumaya ve kültür turizmüne değer katacaktır.

Türkiye'de turizmden sağlanan gelirin halen düşük kalması ve bundan Kars'ın oldukça az pay alması nedeniyle, Kars'ın bu tür zayıf kalan yönlerinin güçlendirilmesi gerektiği açıktır. Bunun için de bilim insanlarının araştırmaları daha çok desteklenmeli ve yeni girişimlerin yapılacağı güncel konularda da sahada çalışan ilgili uzmanlara çok daha fazla danışılması gerekmektedir.

Turizmin belli bölgelere sıkışıp kalmaması için, şehir ve bölge planlama meslek alanıyla planlı kalkınma ve koruma çalışmaları mutlaka öne çıkarılmalıdır. Kitle turizmi, bu tür yaklaşımlara hiç engel teşkil etmemelidir. Bölgeler ve iller kademeli olarak çalışılmalı, turizm için uygun alanlar çok yönlü olarak araştırılmalıdır.

Turizm için uygun alanlara alternatif ulaşım altyapısının da mutlaka sağlanması gerekir. Türkiye'de turizm master planında (2023) ve eylem planında (2007-2013) yerel kazanımlara odaklanma kapasitesiyle Kars, esnek bir altyapıya kavuşturulabilir. Altyapının gelişmesine zemin hazırlamak üzere değişen şartlara uyum kapasitesinin artırılması ve sürdürülebilir kalkınma ön plana alınmalıdır.

Kars ve çevresi, sürdürülebilir kalkınma dinamikleri doğrultusunda kültür turizmi destinasyonlarından biri haline gelebilmiştir. Bölge ile olan mevcut ve geliştirilebilir ilişkiler de bu konuda her zaman çok daha değerli adımların atılmasına gerek duyulmaktadır. Sürdürülebilir bölgesel kalkınmanın sağlanmasına bu yollardan fırsat verilmiş olacaktır.

Kars Aras Havzası'nda olduğu kadar Kars'tan Hazar Denizine kadar olan bölgede de (Hazar Havzası), sınır ötesi ilişkilerle beraber dünyada değişen kültür turizmi ve alternatif turizm talebine cevap verebilecek ciddi bir envantere sahiptir. Bu envanter korunarak yaşatılmalı ve kullanım boyutları, kültürel etkileşimlerle de sürekli kılınp, geliştirilmelidir. Bu anlamda çatışma ortamlarından uzaklaşarak, uluslararası ortak işbirliği geliştirme çalışmalarının da artırılması dileğiyle...

TEŞEKKÜR

Bu çalışma ilgili projenin bir çıktısıdır:

"Turizmde Tanıtım, Araştırma, Sunum ve Yayın Yoluyla Doğu Anadolu Bölgesi Kalkınmasına Katkılar Projesi" / "Contributions to the Development of the Eastern Anatolia Region through Tourism Promotion, Research, Presentation and Publication Project" , 2023, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Kars, Azerbaycan, Türkiye.

KAYNAKÇA

- Akyol, C. (2022). Doğal ve Kültürel Kaynaklara Dayalı Turizm: Kars Destinasyonu. *Journal of Applied Tourism Research*, 3(1), 81-94.
- Aslan, F. (2014). *Şehir Pazarlaması: Kars İli Örneği*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı, Malatya.
- Arslan, M. (2020). Kars'ın ahşap destekli köy camileri. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (26), 577-614.
- Boğra, P. ve Çakar, K. (2024). Şehir markalaşması: Diyarbakır örneği. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 14(1), 1-15
- Boy, A., Yılmaz, S.S., & Durmuş, G. (2020). *Liselerde Kars'ın Tarihi ve Edebi Yönünün Ele Alınması*.
- Ceylan, A., Bingöl, A. ve Karageçi, M. (2018). *Eskiçağ'da Kars Kaleleri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

- CNNTURK. (2008, January). Sarıkamış'ta bir müze kuracağız. *CNNTURK* <https://www.cnnturk.com/kultur-sanat/kitap/sarikamista-bir-muze-kuracagiz>
- Dergipark. (2023, October 22). Kars makaleleri. <https://dergipark.org.tr/tr/>
- Doğanay, H. (2001). *Türkiye Turizm Coğrafyası*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Dreamstime.com, (2023). Old Building in Kars City of Turkey Stock Image - Image of building, tourism: 102146263. (dreamstime.com)
- Dreamstime.com, (2023). Old Building in Kars City of Turkey Stock Image - Image of building, tourism: 102146263 (dreamstime.com) <https://www.dreamstime.com/old-building-kars-city-turkey-old-abandoned-building-kars-city-turkey-image102146263>
- Görgülü, L. S., Salman, A., Polat, C. H., Özen Yavuz, A. (2021). Kentsel Bir Arayüz Olarak Kars'taki Rus Dönemi Kamu Yapıları Cephealarının Göstergebilimsel Analizi. *İdealkent*, 12(34), 1803-1824. <https://doi.org/10.31198/idealkent.967979>
- Gündoğdu, H. (2010). XIX. yüzyıl Kars yapılarına Baltık mimari üslubunun yansıması. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (18), 79-99.
- Karageçi, M. ve Özgül, O. (2019). Kromlekli Yapılara Kars'tan Bir Örnek: Baykara Mezarlığı. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 24. 669-684. DOI:10.9775/kausbed.2019.059
- Kılıç, B. & Delipinar, G. E. (2022). Kentsel Lojistik ve Destinasyon Yeteneklerin Turizme Etkileri: Afyonkarahisar, Hatay ve Gaziantep Gastronomi Şehirlerinin Karşılaştırmalı Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 223-237. DOI: 10.32709/akusosbil.891977
- Özyakışır, D. (2017). Göç olgusuna etnik kimlik açısından bir yaklaşım: Kars örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(52), 1130-1138.
- Sabah.com.tr, (2017). Kars'ın 'Beylerbeyi Sarayı' turizme hizmet verecek - Turizm Haberleri.
- Sermimar.net, (2010). Kars Şehri Sivil Mimarisi Örnekleri, 07.01.2010. <https://www.sermimar.net/> (Erişildi: 11.11.2023).
- Taşçioğlu, S. ve Atmaca, M. (2015). Tarihi kentlerde kimlik kavramı: Kilis örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 20(1), 54-63
- Tuztaşı, U. (kişisel görüşme, 20 Ekim 2023). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü Başkanı, Prof. Dr., Sivas.
- Turkish Statistical Institute – TUIK. (2022, November). Indicator values of the agricultural index for provinces (Kars), TUIK. <https://tuikweb.tuik.gov.tr>
- Turkish Statistical Institute – TUIK. (2022, November). Indicator values of the cultural index for provinces (Kars), TUIK. <https://tuikweb.tuik.gov.tr>
- Üngör, İ. (2019). Kuzeydoğu Anadolu'da Önemli Bir Demir Çağı Merkezi: Polat Kalesi (Kars/Arpaçay). *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2019, Sayı Number 24, 755-770 DOI:10.9775/kausbed.2019.064
- Yolcu360.com, (2022, October 13). Ani Harabeleri'nde Görmeniz Gereken 13 Yer ve Merak Edilenler. https://yolcu360.com/blog/ani-harabeleri-ani-kalesi-kars/#Ani_Harabeleri8217nde_Gormeniz_Gereken_Yerler
- <https://aa.com.tr> (Erişim Tarihi: 11.11.2023).
- <https://www.google.com.tr/maps/search/G%C3%BCney+Kafkasya/@39.8215122,38.190907,5.68z?entry=ttu> (Erişim Tarihi: 11.11.2023).
- <https://turkey.tourismagency.net/location/asia/turkey/kars/> (Erişim Tarihi: 11.11.2023).